

Громадянське та правове виховання:

взаємозв'язок та взаємообумовленість в сучасному суспільстві

Н. М. Оніщенко

доктор юридичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України, академік НАПрН України

О. Г. Юхта

здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України

Сучасні трансформаційні процеси в Україні поставили ряд важливих завдань і перед громадянським суспільством, і перед особою, і перед юридичною наукою.

Одним з них можна вважати розгляд, вивчення та надання практичних рекомендацій по досягненню необхідного сьогодні рівня громадянської вихованості. Питаннями запропонованого розгляду виступають ті, які присвячені моральній та правовій складовій означеного процесу. Окремий вектор присвячений правовому та моральному вихованню, правовій освіченості, її ефективності в контексті правової дії.

Ключові слова: громадянська вихованість, мораль, громадянське суспільство, право, правова освіта, правова освіченість.

Проблематика правового виховання, на відміну від проблематики громадянського, постійно знаходилася і знаходиться в центрі уваги правової науки і юридичної практики. Її не оминули увагою вітчизняні вчені ні в монографіях, ні в статейному викладі, ні щодо проведення дискусійних обговорень на конференціях, «круглих столах», захистах дисертаційних досліджень. Не заперечуючи важливості проблеми правового виховання і щодо теоретичного наповнення та обґрунтування, і щодо подальшого практичного запровадження і апробації, все ж хочемо наголосити на важливості розгляду громадянського виховання в сучасному суспільстві.

Декілька міркувань щодо вищезазначеного.

На жаль, останнім часом все більше нарікань в суспільстві на неподолану корупцію, корупційні схеми, повільні реформи, порушення прав людини.

Втім, як нам видається, підґрунтям подолання перерахованих негативних явищ мають стати не тільки економічний чи соціальний фактори, а й власна громадянська позиція, власна спроможність давати відсіч негативним проявам нашого життя. Тобто, іншими словами, не очікування, що хтось прийде і «прибере все сміття» з твоєї власної домівки, а наполеглива, кропітка праця в усіх сферах життєдіяльності нашого суспільства. Багато в чому означена «спроможність» до особистих рішучих дій (саме дій, а не тільки нарікань) залежить від громадянського виховання, а отже, від громадянської вихованості.

Очевидно йдеться про проблему формування особистості, яка здатна самостійно мислити, приймати рішення, публічно висловлювати свою думку, усвідомлювати та брати на себе відповідальність за наслідки своєї публічної, в т. ч.

політичної діяльності. Отже, ведучи сьогодні мову про належну політико-правову активність особистості, слід починати від «начала начал» – належного громадянського виховання (як процесу) та належної громадянської вихованості (як результату).

Адже тільки особистість, яка вихована в ідеалах демократії, найкращих взірцях розвиненого громадянського суспільства, людяності, порядності, високого служіння людству і відданості громадянській позиції, може стати гідним членом українського суспільства.

Сьогодні всім нам конче необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу законності, підвищення авторитету громадської думки, формування та розвитку громадянської позиції.

Враховуючи означений формат, хотілося б зупинитися з наукового огляду на категорії «громадянське виховання», вірніше її складових – правового та морального насичення. Не заперечуючи, що громадянське виховання, крім означених складових, має і багато інших чинників: етичний, естетичний, релігійний тощо. Все ж, саме цей аналіз присвяtimo ролі правового та морального начал у формуванні та розвитку громадянського виховання.

Мораль є важливим соціальним інститутом. Вона становить сукупність принципів, поглядів, оцінок, переконань, що сформувались історично та розвиваються, і ґрунтованих на них норм поведінки, що визначають і регулюють ставлення людей один до одного, до суспільства, держави, сім'ї, колективу, навколишньої реальності. Головне в моралі – уявлення про добро та зло [1]. Належне моральне виховання особистості – одне з головних завдань громадянського суспільства.

Однією з найголовніших проблем, які постали перед сучасним українським суспільством, є значна морально-етич-

на інерція, яку спричинили десятиліттями нав'язувані ціннісні пріоритети тоталітарного суспільства. Одним з основних завдань сьогоденної гуманітарної науки й освіти у країні є подолання цієї інерційної тенденції.

Здавалося б, духовний, моральний, національний сплеск, який спостерігався на початку української незалежності, мав сприяти розвитку нової громадянської моралі, яка базувалася б на принципах самоповаги та національної гідності. «На початку української незалежності були небезпідставними надії, що під безпосереднім впливом паростків громадянського суспільства відбудеться пробудження активності й заповзятливості людей – цього не відбулося через ряд об'єктивних та суб'єктивних причин і факторів, які добре всім відомі. Багато в чому цей процес обумовлений саме відсутністю сформованого у людей ідеалу громадянської поведінки. Держава швидко перейняла від радянських моделей принципи номенклатурного адміністрування і етатизованої корпоративної моралі, тоді як суспільство не мало морально-духовних традицій побудови демократичних, рівних стосунків з державою. Революційний запал швидко минає, а повсякденна громадянська позиція може базуватися лише на міцній свідомій морально-ціннісній основі» [2]. І це доволі показово в наш час.

Проте громадянське суспільство не з'являється на порожньому місці. Його формуванню передують соціальний та державний розвиток, причому від досконалості і суспільства, і держави в певних просторово-часових вимірах залежить ступінь досконалості інститутів громадянського суспільства, його більша або, на жаль, менша зрілість та розвиненість.

Що стосується морально-етичного виховання в громадянському суспільстві, вчені виокремили два підходи до цієї проблеми. Деякі автори віддають перева-

гу цивілізаційному підходу до суспільної свідомості, на відміну від формаційного аналізу, що директивно панував раніше, хоча й не відкидають останній повністю. Треба визнати, що таке виокремлення характерне для суспільствознавства як України, так і близького зарубіжжя.

Формаційний підхід принципово історичний: він розглядає розвиток суспільства як зміну якісних станів, отже, суспільство постійно перебуває у процесі становлення. Це означає, що жодна його форма не може вважатися завершеною, у т. ч. й громадянське суспільство. Цивілізаційний підхід, попри розмаїття його інтерпретацій, «замикає» розвиток суспільства. У межах цього підходу суттєве значення має, перш за все, протиставлення варварству. Вважається, що цивілізаційні досягнення (як-от, приватна власність, держава, сім'я тощо) вічні. Крім того, якщо формаційний підхід орієнтує на зміну форм і вдосконалення суспільства, яке вийшло зі стану варварства, то цивілізаційний застерігає проти деградації до варварства. Формаційний підхід вбачає у варварстві початкову стадію історії, яка залишилася в минулому, а цивілізаційний розглядає варварство як безпосередню основу, стан, який треба постійно долати, що, власне, і складає суть цивілізації.

Надзвичайно важливим напрямом наукового дослідження є, так би мовити, мікроскопічний аналіз моралі громадянського суспільства. Сучасні вчені орієнтовані не на критику моральної свідомості та самосвідомості громадянського суспільства, а на їх пояснення, вивчення, теоретичну аргументацію і особливо – на культивування їхніх найкращих постулатів та проявів задля морального виховання особистості. Утім, варто замислитися над тим, що у громадянському суспільстві не можуть співіснувати дві протилежні моралі, як це, на жаль, відбуваєть-

ся в Україні: мораль активістів-протестувальників і мораль їх опонентів. Через це моральні засади перетворюються на вчинення інколи незаконних дій обома сторонами, а громадянське суспільство в цьому контексті нагадує анархічні рухи і прояви.

Потрібно зважати й на те, що громадянське суспільство не стільки підлягає оцінці та критиці з позицій якоїсь універсальної моралі, скільки саме може слугувати своєрідним моральним каноном. Мораль громадянського суспільства називають «етикою громадянськості», новою етикою. До того ж моральні стани визначаються як природна мораль, яка ідеалізує общинні форми життя і в основу якої (зверніть на це особливу увагу!) покладено любов до ближнього.

Сьогодні, якщо обстоювати позиції істинності та відвертості, навряд чи можна представити в конкурентних і конфліктних політичних відносинах вимоги «полюби ближнього» чи «не бажай іншому того, чого не бажаш собі». Що ж, усе-таки, можна і треба вважати мораллю громадянського суспільства? Принаймні що пишуть з цього приводу сучасні дослідники?

По-перше, мораль громадянського суспільства характеризується високим ступенем відрефлексованості вчинків.

Це означає, що їх мотивуючою основою є не почуття, звичаї, традиції чи ритуали, а ретельний розрахунок усіх «за» і «проти». Отже, сучасна мораль є раціональною – це основний акцент нормативно-ціннісної системи громадянського суспільства.

По-друге, раціональна мораль громадянського суспільства прагматична, утилітарна, орієнтована на успіх та ефективну діяльність. Ідеться про конкретизацію моралі стосовно різних сфер суспільного життя: політики, економіки, права тощо.

По-третє, раціональна і прагматична мораль громадянського суспільства поз-

бавлена супермети (суперцінностей), яка перебуває за межами конкретних прагматичних видів діяльності. Отже, соціуму потрібно примиритися з відсутністю одного спільного ідеалу [3].

Проте, як зазначає А. Гусейнов, необхідно з'ясувати, чи є мораль справді мораллю або яке відношення вона має до моралі й етики, як сприймає і відтворює поняття «справедливість», «гідність», «зрада» тощо, що саме вкладають у ці поняття представники різних соціумів і різних соціальних прошарків [4]. Без цього громадянська вихованість особистості залишиться лише «благими намірами».

Важливою ознакою становлення гуманістичної моралі громадянського суспільства в Україні є співвідношення в ній національних і загальнолюдських пріоритетів. Варто зауважити, що українська культура і суспільна думка завжди мали гуманістичне підґрунтя. Тому у світі, що глобалізується, для нашого суспільства важливо не втратити гуманістичний антропологічний потенціал, який містить у своїй архітектоніці й архетипічності українська національна культура. Принципи сімейної традиційної етики, естетичного сприйняття навколишньої дійсності, небайдужого ставлення до страждань іншого, православної релігійної моралі та інші необхідно зберігати й використовувати з метою встановлення гуманістичних моральних орієнтирів громадянського суспільства [5].

Розвиток національної системи громадянської освіти і виховання, що покликаний утверджувати моральні пріоритети людини громадянського суспільства, є завданням самих структур, інститутів, організацій громадянського суспільства. Тут перед нами постає проблема своєрідного герменевтичного кола, коли від наявності складової частини залежить наявність цілого, а від наявності цілого – наявність його складових частин. Справ-

ді, як вважають вчені, це одна з найскладніших проблем тих суспільств, які розвиваються в напрямі демократії не природним шляхом багатівікового утвердження моральних пріоритетів громадянського суспільства, а за випереджаючою моделлю. У зв'язку з цим ми повинні насамперед усвідомити, що лише глибоке особистісне переживання і переконаність у цінності громадянських чеснот дадуть нам змогу подолати проблему «замкнутого кола» і вивести нашу національну спільноту на новий щабель розвитку.

Декілька наголосів про християнське світобачення і християнську мораль, що мають на теренах України давні традиції та глибоке коріння. Це дає змогу сподіватися на те, що при формуванні громадянського суспільства Україна зможе використати гуманістичний та інтегративний потенціал християнських основ моралі. Більше того, деякі дослідники вважають, що саме від перспектив утвердження в нашій країні християнської моралі залежить майбутнє утвердження громадянського суспільства і правової держави.

Також слід зазначити, що сьогодні у суспільстві виникає величезний практичний інтерес і вимогливість до права, правових інститутів, їх дієвості та результативності. Це відображається в бажанні удосконалення і підвищення ефективності законотворчої роботи, право-реалізації з метою захисту прав, свобод і законних інтересів людини. Сьогодні, як уже зазначалось, актуалізується проблема належної правової освіти.

Наскільки ж важливою є категорія «правова освіченість» в життєдіяльності людини? Якщо виступати в рамках не тільки пошукових теоретичних моделей, а й практичних ракурсів і напрямів, можна констатувати, що якість нашого життя, безумовно, пов'язана з цією категорією: від бізнес-плану до якості медич-

ного обслуговування, від належних умов праці до належних умов відпочинку.

В такий спосіб ми безпосередньо стикаємося з потребою особистого оволодіння не тільки «азбукою права», а й потребою вищого рівня правової освіченості. Скільки б негараздів нашого економічного, соціального, політичного життя, скільки зайвих нарікань на владу, державу, суспільство, роботодавців тощо вдалось би уникнути, якби кожний пересічний громадянин незалежно від віку, статі і соціального становища характеризувався б більшою правовою грамотністю сьогодні!

Як і кожна теоретико-прикладна проблема, ця проблема не є винятком і повинна враховувати нові підходи, способи, методи вивчення та відповідну методіку щодо її реалізації. Відповідно до першої позиції слід відразу наголосити на необхідності запровадження іншого, відмінного від попередніх часів підходу: пропозиція оволодіння не «правовим мінімумом» (цього явно не достатньо), а необхідним рівнем правових знань, який відповідає цивілізованому суспільству, в площині сучасного право- і державотворення.

Правова освіта може розглядатися як система виховних і навчальних дій, спрямованих на створення умов для формування:

- поваги до права;
- власних уявлень і настанов, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства;
- концепцій, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи та правомірної реалізації її громадянської позиції.

Цілі правової освіти визначають завдання, що стоять перед правовиховним процесом. До них можна віднести:

- 1) формування та розвиток у громадян правових знань у сфері державного управління;

2) виховання поваги до права як соціальної цінності, до принципів законності;

3) вироблення потреб та навичок активного захисту у встановленому законному порядку своїх прав, свобод і законних інтересів.

Реалізація вищезазначених цілей та завдань дозволить сформувати належний рівень правосвідомості громадян.

Правова освіта не може ізольовано існувати в суспільстві, вона спирається на дані педагогіки та юридичних наук, причому педагогіка застосовується для найбільш ефективного правового виховання, використовуючи розроблені принципи й методи, форми і способи виховання особистості. У цьому зв'язку теорія та практика формування і розвитку правової культури повинна бути тісно взаємопов'язана не тільки з наукою права, а й з іншими галузями гуманітарних знань. Вкрай актуальними є сьогодні проблеми, пов'язані з юридичної педагогікою.

Успішними умовами формування цього процесу слід вважати:

- створення і діяльність громадських організацій (можливо, на базі великих юридичних центрів), що беруть участь у різних соціальних проектах;
- навчальні курси, що забезпечують профільне розширення і поглиблення уяви про право як особливого соціального інституту, феномен правової культури, її принципів, особливостей регулювання різних форм суспільних відносин, особливо в політичній та економічній сферах для широкого загалу.

Чому цю місію не взяти на себе юридичним коледжам, інститутам, факультетам в рамках і форматах, визначених державою? Принаймні це могло б свідчити про їх суспільну корисність і необхідність. Як приклад, це стає вкрай необхідним при запровадженні у правову тканину нових інститутів права, наприклад, інституту медіації, правової комунікації тощо.

Величезного значення у зв'язку з вищенаведеним набуває соціальне управління правоосвітнім процесом.

Уявляючи цей процес комплексною мінісистемою, можна зазначити, що змістовна сторона управління складається з двох напрямів: зовнішнього і внутрішнього.

Перший є цілеспрямованою державною діяльністю, завдання якої – організація і забезпечення важливих, з точки зору правової політики напрямів по здійсненню правових впливів і розробки державної політики по правовій освіті; а також організація суб'єктного складу правоосвітнього процесу і здійснення відповідного контролю. Другий – внутрішній напрям відображається у формі здійснення конкретних програм правоосвітнього впливу, що реалізуються певним колом суб'єктів з метою реалізації правоосвітніх заходів.

Правоосвітня робота – це конкретні заходи, спрямовані на здійснення суб'єктом правового впливу певних дій, заснованих на розроблених програмах реалізації правового виховання в суспільстві. Отже, правоосвітній процес – це сукупність заходів, що здійснюються з метою досягнення оптимально можливого результату відповідності виховного впливу суб'єкта правової освіти на суспільство, спрямованих на формування правосвідомості і високої правової культури, поєднаних з використанням спеціальних правових засобів та правоосвітніх механізмів.

Правова освіта – невід'ємна частина загальної культури громадянина, умова формування правосвідомості. Життя в громадянському суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну) незалежно від того, відбувається цей процес стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти. Але правова освіта є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не пе-

решкою на шляху вирішення його особистих задач. В сучасних умовах саме права освіта може стати важливим фактором розвитку особи, становлення громадянського суспільства і демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій згоді один з одним, з державою, владою, політичними партіями, громадськими рухами тощо.

Формування правових переконань – від зовнішніх потреб, що висуває суспільство особистості, до внутрішнього переконання, та від нього – до дії – це шлях формування правової свідомості як необхідної умови забезпечення правопорядку. Без формування правового переконання неможлива правомірна поведінка. Процес реалізації правової норми – це взаємодія її вимог зі свідомістю індивіда. Не можна не погодитися з точкою зору вчених, що без вивчення переконань людини, її поведінки, психологічного механізму взаємодії вимог норми та свідомості людини неможливо зрозуміти мотиви правомірних вчинків.

Надбані правові знання повинні переходити в ціннісні установки, стати внутрішнім переконанням, отримати емоційне забарвлення, закріпитися в правових звичках.

Завдання правової освіти полягає в тому, щоб у своїй реалізації досягти такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувався б соціальних правил поведінки та правових норм виключно в силу внутрішньої необхідності, власних переконань, а не під страхом примусу. У цьому і полягає формування мотивів та звичок правомірної, соціально активної поведінки. Поведінка особи повинна бути свідомою. Вироблення звички до дотримання правових норм, до правомірної поведінки – головне та найскладніше завдання правової освіти.

Ідеологічна цінність правової освіти полягає в тому, що вона є соціально необхідним явищем, обумовленим об'єктивними закономірностями побудови і розвитку суспільства.

Ще одна позиція зазначеного розгляду є методичною, тобто пов'язаною із «інструментарієм» здійснення правової освіти. Сучасний етап правового розвитку ознаменований новими тенденціями у правовому навчанні. Їх особливостями є: практично-орієнтований підхід у викладанні змісту правових курсів, врахування соціального досвіду громадян, що беруть участь в різних правовідносинах в реальному житті, формування активної громадянської позиції особи, повага до прав людини і норм міжнародного права, забезпечення необхідного рівня юридичної грамотності особи, вирішення питань професійної орієнтації. Правова освіта повинна бути орієнтованою на ретрансляцію способів розуміння дійсності: мислення, діяльності, спілкування, поведінки.

Правова освіта – це єдина загальнодержавна система усвідомлення ролі і дієвості права, вивчення діючого законодавства, яка охоплює усі верстви населення.

Враховуючи вищевикладене, хочемо ще раз наголосити, що величезним здобутком Революції гідності слід вважати формування і розвиток нової особистості – носія найкращих демократичних традицій.

Слід зазначити, що це, безумовно, не простий процес, який не може відбутися за один день або тиждень. Але величезної уваги зараз потребують саме дві складові громадянського виховання – моральне та правове, яким слід приділити першоосновну увагу представникам філософської, соціологічної, політологічної і правової думки задля формування громадянської позиції кожного члена громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Moralność prawa в кн. : Zeksykon wspolegnej teorii i filologii prawa. 100 podstawowych rojes. – Warszawa, 2007. – P. 195-196.
2. Івченко О. Г. Моральні засади демократичного розвитку українського суспільства [Текст] / О. Г. Івченко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, УАН ; гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 43. – С. 551-560.
3. Гусейнов А. А. Гимн гражданскому обществу и его морали (о книге В. И. Бакштановского и Ю. В. Согомонова «Гражданское общество : новая этика») // Ведомости. – Вып. 25: Общепрофессиональная этика. – Тюмень, 2004.
4. Там само.
5. Івченко О. Г. Національні й загальнолюдські засади розвитку гуманістичної моралі громадянського суспільства / О. Г. Івченко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, УАН ; гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 43.

Стаття надійшла до редакції: 5.02.2015.

Civil and legal education: the relationship and interdependence in today's society

N. M. Onishchenko, O. G. Yuhta

Modern transformation processes in Ukraine raised a number of important tasks and to civil society and the face, and to legal science.

One of them is the consideration, study and provides practical recommendations to achieve the required level of civic education of today. The issues proposed consideration by those who are devoted to the moral and legal definite component of the process. Separate vector devoted to legal education, its effectiveness in the context of legal proceedings.

Keywords: civic education, ethics, civil society, law, legal education, legal education.

Received: 5.02.2015.

Гражданское и правовое воспитание: взаимосвязь и взаимообусловленность в современном обществе

Н. Н. Онищенко, О. Г. Юхта

Современные трансформационные процессы в Украине поставили ряд важных задач и перед гражданским обществом, и перед личностью, и перед юридической наукой.

Одним из них можно считать рассмотрение, изучение и предоставление практических рекомендаций по достижению необходимого сегодня уровня гражданской воспитанности. Вопросами предложенного рассмотрения выступают те, которые посвящены моральной и правовой составляющей указанного процесса. Отдельный вектор посвящен правовой образованности, ее эффективности в контексте правового действия.

Ключевые слова: гражданская воспитанность, мораль, гражданское общество, право, правовое образование, правовая образованность.

Получено: 5.02.2015.